

## TÜRK TARİHİNDE PEÇENEKLER

Saadettin GÖMEÇ\*

### Öz

*Türk tarihini incelediğimizde bir devlet yapısına erişemeseler de, en azından Karadeniz'in kuzeyinde birkaç yüzyıl etkili olan Türk kabilelerinden birisi de Peçeneklerdir. Onlar başta Slav-Ruslar ve Bizans ile çetin mücadelelere girişmişler, bilhassa Rusların yüz seneden fazla bir zaman Karadeniz sahillerine ulaşmalarına engel olmuşlardır. Bu yazıda, maalesef en büyük darbeyi kendi soydaşları Kuman-Kıpçaklardan yiyen Peçeneklerin menşei ve tarihi geçmişleri üzerinde durulup, bir özet verilmeye çalışılmıştır.*

**Anahtar Kelimeler:** Türk Tarihi, Peçenekler, Bizans-Slav-Türk Münasebetleri

### Abstract

#### *The Pechenegs in the History of Turks*

*When we examine the Turkish history; Pechenegs who were one of the Turkish clans, could not establish a state structure, yet they at least became effective in the north of the Black Sea for a few centuries. Initially they struggled very hard with the Slavic-Russian and Byzantine Empire, and notably prevented them from arriving to the north of the Black Sea's coasts for more than a century. The primary objective of this study is to summarize the history and the origin of Pechenegs, who unfortunately got a severe blow from their cognates, Cumans-Kipczaks.*

**Keywords:** Turkish History, Pechenegs, Byzantium-Slav-Turk Relations.

---

\* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, sgomec@yahoo.com

Peçenekler dair geç dönem kaynaklara baktığımızda bir Oguz boyu gibi gözükyorsa da, muhtemelen Oguz kabileleri arasına 10. asırdan sonra girdiler. Reşideddin ve Yazıcıoğlu Oguz-nâmelerinde, Üç Ok kolundan, Kök Han oğlu olarak yazılmışlar, Kaşgarlı Mahmud'da ise, ondokuzuncu sırada kendilerine yer bulmuşlardır. Ayrıca Oguz Kagan Destanlarında onlara İt-Beçene de denmekte ve Salurla olan düşmanlıklarına değinilmektedir. (Gumilev, 2001:343; Gömeç, 2009A:117-18). Bu da bize Peçeneklerin Hazar çevresindeyken Salur kabilesiyle komşu olduklarını gösterir. Bunların yanı sıra 8. yüzyılın ikinci yarılarında ait bir Tibetçe metinde ise “Be-ca-nag” biçiminde anılmaktadırlar.

Onların menşei hususunda Issık Köl ve Balkaş civarlarında yaşayan Türgişlerin bir bölümü olduğuna dair görüşler vardır (Bacot, 1956:141-147; Kurat, 1972:44) <sup>1</sup>. Bütün Kök Türk ülkesinin karıştığı 7. asır ortalarındaki hadiseler sırasında batıya doğru geldikleri ve bilhassa Karlukların taarruzlarına maruz kaldıkları söyleniyor. Ancak onların kökenine dair bir başka iddia da, Kök Türk Yazıtlarında Kengü ve Kengeres diye geçen halk ile irtibatlandırılmalarıdır. Bu kitabelerde, Kök Türk ordularının 710-711'lerde ayaklanan Türgişler üzerine yaptıkları bir sefer anlatılmaktadır. Sogdları düzene sokulduktan sonra, uslanmaz Türgişlere ağır bir darbe indirilir. Kitabelerde; ondan sonra Kara Türgiş halkının düşman olduğu; Kengeres'e doğru vardıkları, Kök Türk askerlerinin atlarının zayıflığı ve azıklarının olmadığından bahsedilir. Daha sonra böyle bir zamanda Köl Tigin'in az bir askerle düşmanın üzerine yürüdüğü, büyük bir savaşın gerçekleştiği ve Kara Türgiş halkının ölüp-mahvolduğu<sup>2</sup>, söylenmektedir.

Yukarıda adı geçen Kengeres'in bugünkü Sır Derya boylarında ve merkezlerinin Taşkent'in (Şaş) güney-batısında olduğu vurgulanmaktadır ki, bu isim Çin kaynaklarında geçen K'ang-chü, dolayısıyla Kök Türk Yazıtlarının Kengü-Tarban'ıyla ilişkilendirilip, bunların da Peçeneklerin bir alt boyu veya Kıpçaklar oldukları iddia edilmektedir. Ayrıca 10. asırda Kazakistan'ın güneyindeki Oguzlar için de “Kanga Kişi” dendiğinden bahs olunmaktadır<sup>3</sup>. Bu görüşe biraz daha değinmek lazım ki, Kanglı veya

<sup>1</sup>Kengerlilerin Türgişlerden geldiği henüz ispat edilmemiş bir görüştür. Çünkü yukarıdaki metinde de vardığımız savaşta Kengerli veya Kengereslilerin Kök Türklerin yanında, Türgişlere karşı savaştıkları da söylenir. Bakınız, (Golden, 2000:, 365)

<sup>2</sup>Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 39-40: “Anta kisre Kara Türgiş bodun yağı bolmış, Kengeres tapa bardı. Bizing sü atı turuk, azukı yok erti...Antag ödke ökünip Köl Tiginig az erin irtürü ıtdımız. Ulug süngüş süngüşmiş. Alp Salçı ak atın binip tegmiş. Kara Türgiş bodunig anta ölürmiş.

<sup>3</sup> Bakınız, (Parker, 1896:443; Klyastorniy, 1954:104; Czegledy, 1968:83-85; Togan, 1981:50-53; Sümer, 1972:36; Kafesoğlu, 1983:114; Esin, 1985: 137-155; Golden,

Kengeres adı, Peçenek'ten daha eski gözüküyor. Bu yüzden onlar Peçeneklerin değil, Peçenekler Kanglı veya Kengereslerin bir parçası olabilir. İşte buradan da yola çıktığımızda, Peçeneklerin ataları Oguz-nâmelerde Kanglılar ve dolayısıyla Batı Tölösleri içinde yer alan Maveraünnehir Ogur-Tölösleri (Eberhard, 1942:141-42; Gömeç, 2011b:154; Gömeç, 2011a:481) gösterilebilir.

İsimlerinin manası konusunda da değişik fikirler<sup>4</sup> varsa da, umumiyetle bir akrabalık terimi olan “bacanak” kelimesine dayandırılır. Herhalde onlar On Okların batı kolu olan Arslan Beglilere (Nu-shih-pi) mensuptular. Bunların yayıldıkları saha Sır Derya'dan Çu Nehri vadisine kadar uzanan bölge (Chavannes, 1903: 27-28,269-71; Boodberg, 1939:230-283) kabul edilir. Burada Arslan Beglilere (Nu-shih-pi) biraz değinmek gerekilirse; bilindiği üzere Kök Türk Kaganlığının kuruluşundan itibaren, devletin batısında karşımıza bir On Ok Türkleri çıkar. Onlar, Tuglu (Tulu/ Törü) ve Nu-shih-pi (belki Arslan Begliler) diye ikiye ayrılıyorlardı. Beş çor tarafından idare edilen Tuglular Çu vadisinin doğusunda, Altay ve Cungarya'yı içine alan bölgelerde yaşamaktaydılar. Beş irkin idaresindeki Arslan Begliler ise, Sır Derya'dan Çu Vadisine kadar olan yerlerde oturuyorlardı ve bunların hududu da bugünkü Kırgızistan'daki Tokmak vilayeti gösterilmektedir (Gömeç, 2011b:136)

Peçenekler, Kök Türk Kaganlığının ardından Uygur Devletinin de yıkılması üzerine batıya doğru gerçekleşen büyük Türk göçü sebebiyle, Sır Derya bozkırlarındaki yurtlarında baskıya maruz kaldılar. Onların bu devir tarihleri hakkında pek bilgi sahibi değiliz. Ama bu Türk boyunun Hunların akrabası olduğu söylenen, yukarıda da kısaca andığımız ve Çin yıllıklarında adları K'ang-chü şeklinde yazılan Kengereslilerle gerçekten bir akrabalık durumları var ise, tarihleri çok daha eskilere, Milattan önceki çağlara kadar gider.

Büyük Hun Devleti M.Ö. 55'lerde bir anlaşmazlık içine düşünce, Hun yabgusu Kiçik Kutlug Alp, kendisine bağlı insanlarla birlikte, 40'lı yıllarda K'ang-chü (Kengeres/Kengü/Kanglı) beyinin Wu-sunlara karşı destek için daveti üzerine Türkistan'a hareket etmişti. Meşhur Çinli casus Chang-ch'ien'in raporlarında ismini gördüğümüz ve Hunlarla benzer oldukları

---

2002:220; Klyastorniy-Sultanov, 2003:50; Gumilev, 2003b:109; Agacanov, 2003:105)

<sup>4</sup> Değişik kaynaklar üzerinde yapılan incelemelerde Beçene veya Peçenek'in “kulübe, sarp, kayalık, ıssız, müstahkem yer” anlamlarına gelebileceği ve hatta bir şahıs adı olan Beçe ile bağı üzerinde de durulmaktadır. Bakınız, Kurat, 1937:25; Kurat, 1988:536; Eren, 2000:555-567)

belirtilen bu halk Fergana'nın kuzey-batısında yaşıyordu. Doğularında Hunlar, güneylerinde de Yüeh-chiler vardı (Günaltay, 1928:18, 53-54; Ögel, 1957:96; Pulleyblank, 1970:158; De Groot-Asena, 2010:222-225, 272). Onlar, "Türklerin kuvvetli bir millet olduğunu, Wu-sunların ise eskiden beri Türklere bağlı bulunduklarını, Kiçik Kutlug Alp Yabgu'nun da başının sıkıştığına ve bize de Hunların hiçbir kötü muameleleri olmadığına göre bu hâli değerlendirmeliyiz", diyorlardı. Kiçik Kutlug Alp Yabgu hem Çinliler, hem de kardeşi etrafında kümelenen Türk akrabalarıyla baş edemeyeceğini anlamış ve bunun üzerine Kengereslilerden (K'ang-chü) yardım alabileceğini düşünmüştü. Esasında bu Kiçik Kutlug Alp Yabgu için de önemli bir fırsattı. Böylece hem kendisine sırtını dönen Wu-sunlarla, hem de Çin'le işbirliği halindeki kardeşiyle hesaplaşabilecekti. Kengeres beyi, Kiçik Kutlug Alp Yabgu'yla gelecek Türkleri ülkesinin doğu topraklarına yerleştirerek, burada bir tampon bölge kurma arzusundaydı. Bu arada birbirlerinin kızlarını da alarak akrabalık kurdular. Fakat Hun yabgusu, bir aralık Kengeres beyinden beklediği saygıyı görmeyince çok kızdı. Onlar Türk töresine, gelenek ve göreneklerine de riayet etmiyorlardı. Karşısındaki sıradan bir kişi değil, Türk soyundan ve Börülü ailesinden geliyordu. Bundan dolayı Kengeresli (K'ang-chü) hatununu ve bazı görevlileri öldürterek, cesetlerini muhtemelen Talas Nehrine attırdı. Bunlar tabiki Kiçik Kutlug Alp Yabgu için bir hataydı (Orkun, 1938:52-53; Ögel, 1981:169-172; Gumilev, 2003a:186-189; Groot-Asena, 2010:174-176). Buna binaen kendisinden soğuyan Kengeresliler yüz çevirip, Çin ile anlaştılar.

Bilindiği üzere daha sonra bölge Ak Hun/Eftalitlerin hâkimiyet alanına girmiş idi. Bütün bunlar bir yana önceleri Kök Türklere bağlı Peçenekler herhalde 9. yüzyılda, Çim ve Yayık Irmakları civarlarında yaşıyorlardı (Runciman, 1943:55; Czegledy, 1968:83; Kurat, 1972: 44-45; Togan, 1981:143; Kafesoğlu, 1983:169; Rasonyi, 1988:s.130; Romashov, 1999:22). Divanü Lûgat-it-Türk'te Beçenek adı alt alta iki kere açıklanıyor. Birincisinde Rum yakınında oturan Türklerden bir bölük, ikincisinde Oguzlardan bir boy denmektedir (Kaşgarlı Mahmud, c.I:s.28, 488). Bu, Peçenek ilinin 11. asırda dağılmış olduğunu, ama halâ il vasfını koruyan geniş bir kitleye rastlandığını, parçalardan bir kısmının Oguz iline katıldığına işaret eder. Yine eserin değişik yerlerinde dil meseleleri vesilesiyle (Kaşgarlı Mahmud, c. II:48, 67; Gömeç, 2009a:8-9) Peçenek adına tesadüf olunur. Bu sıralarda Sır Derya-Hazar-Aral sahasında bir karışıklık yaşandığı ortadadır. Hazar birliği gücünü yitirdiğinden, bölge Türklerinin hepsi kendi başlarına hareket etme veya il olma sevdasına düşmüşler idi. Doğuda Kimekler ve onun içinden çıkan Kıpçaklar, biraz güneyde yine peyderpey Mogolistan ve Tanrı Dağları yaylalarından göçüp

gelen Oguzlar, ayrıca Karluk gibi Türk kabileleri birbirlerine üstünlük sağlamaya çalışıyorlardı.

Muhtemelen Hazarları en fazla sıkıntıya sokanlar Peçenekler olduğundan, Hazar hakanları tabileri durumundaki Oguzları (Uzlar) bunlara karşı kışkırtmaktaydılar. İşte bu yüzden onların 860-880 tarihleri arasında İdil Nehrinin batısına geçtikleri sanılıyor (Kurat, 1972:45; Togan, 198:142; Kafesoğlu, 1983:169; Kuzgun, 1985:61; Gumilev, 2003b:109). Fakat bu göç hareketine bütün Peçenekler katılmamışlardır. Onların bir kısmı zor şartlarda da olsa ata topraklarında kalmayı yeğlediler. Çünkü 10. yüzyılın başlarında Hazar'ın doğusundaki Türk yurtlarını gezen İbn Fadlan burada, Ural civarındaki Çalkar Gölü yakınında Peçeneklere rastlamış ve onlar hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca Hudüd el-Alem'de Peçenek Dağları diye gösterilen yerin de Urallar olduğu tahmin edilirken, bir de Hazar Peçeneklerine dair kayıt vardır. Öyle ki, bu sırada onlar Başkurt boy birliğinin teşekkülünde de etkili oldular. Çünkü Başkurt Türklerinin içindeki Bürçen, Usergen ve Tüngevürlerin Peçenek kalıntıları oldukları yolunda iddialar vardır. Yine diğer İslam yazarlarından Mesudi ve Ebu Dülef Peçeneklerin Slavlarla bitişik olduğunu, kimseye haraç vermediklerini; Mervezi konar-göçer yaşadıklarından ot ve suyun bol olduğu yerleri aradıklarını söyler (İbn Fadlan:41-42, 84, 101; Kurat, 1988: 537; Mesudi: 37; Artamonov, 2004:449; Kurulay, 2007:40, 162-163). Bizim kanaatimiz odur ki; Oguz teşekkülüne katılan bu Peçenek tayfaları onlarla iç içe girip, 24 Oguz boyundan biri haline geldiler ve büyük Oguz kitlesinin bir parçası olmak hasebiyle, bunlar nereye gittiyse, peşlerinden yürüdüler. Oguzların Anadolu'ya hareketleri esnasında onların bir bölümü bu yeni topraklara geldiler. Ancak İdil'in batısındakiler kendi başlarına yaşamayı seçmiş ve istikballerini daha farklı yerlerde aramak ya da talih onları nereye sürüklediye oraya gitmek mecburiyetinde kalmışlar idi.

Bu batıya gelen Peçenek Türkleri tıpkı yüzlerce yıl önce Hunlar ve Avarlar hangi yolu takip ettilerse, o şekilde Doğu Avrupa ve Balkanlara ulaştılar (De Guignes, 1924:139; Maenchen-Helfen, 1944-1945:245; Ögel, 1971:578; Kurat, 1972:46; Çoban, 2009:663) ki, bilindiği üzere onlar daha çok Hazar'ın kuzeyinden Kafkasya'ya, oradan da Kırım'a geçiyorlardı. Kısaca önlerinde Macarlar, kendilerinin arkasında Oguzlar, onların peşlerinden de Kuman-Kıpçaklar yürüyordu.

Peçeneklerin batıya yürüyüşleri sırasında İdil-Ural ve Don-Kuban boyundaki halklarla da değişik münasebetlerine şahit oluyoruz. Bu topluluklardan birisi Macarlardır. Dolayısıyla Macarların Lebedya dedikleri tarihi yurdundaki bu süreçte onlara akla gelebilen her açıdan Türk-Peçenek tesiri oldu. Bundan önce zaten Macarlar, Türklerle iç-içe ve nerdeyse bir

millet gibiydiler. Ayrıca malûmdur ki bu Lebedya'da çok kısa bir zaman geçiren Macarların, Hazar hakanının desteklediği, belki Türk kanlı Arpat sülalesi daha batıya gitmek zorunda kalmış ve onlar 890'larda Kiev knezliğinin güneyinden ilerleyerek, Tisa ve Tuna nehirleri civarlarını, yani Atıl-kuzu'yu kendilerine yurt tutmuşlardı. Bu suretle Avrupa'nın ortasında, ne Germanlere, ne de Slavlara benzemeyen, ama tarihteki Hunları andıran yep-yeni bir kavim teşekkül etti (Rasonyi, 1939:406; Moravcsik, 1946:29; Grousset, 1980:182-183; Kurat, 1972:46-47; Rasonyi, a.g.e., :130; Kafesoğlu, 1983,:169-170; Koestler, 1984:124; Romashov, 1999:23; Artamonov, 2004:436-441). Bu durum Avrupa'nın da siyasi haritasının değişmesinde etkili oldu. Çünkü doğu, batı ve güneydeki Slav ahalinin tam ortasına, herne kadar Avrupalı tarihçilerin bir kısmı tarafından reddedilse de, Türklerle akraba, Asya menşeli bir kavim girmiş oldu. Böylece onların arasındaki rabita da koptu.

İşte 9. asrın ikinci yarılarında Don (Ten), Kuban, Dnepr, Kırım, Tuna havalisine yayılan Peçenek Türkleri çeşitli boy beylerinin idaresinde, hepsi kendi başına buyruk bir şekilde yaşıyorlardı. Bazan Bulgarlarla dost, bazan da düşman olup, çevrede ganimet topluyorlardı. Bu sıralarda en nüfuzlu Kiev knezliğiydi ve Peçenekler de bu Rus topraklarına akınlar yapıyorlardı. Dolayısıyla 10. yüzyılın başlarından (915), 11. asrın ortalarına kadar süren dönemde Peçeneklerin Rus arazisine onlarca taarruzu vardır ve bunlar ilk Rus kroniklerine de yansımıştır (Kurat, 1936:105-116; Bela, 1944, c. 8:120; Kurat, 1972: 47-48; Kafesoğlu, 1983:171), ki burada Peçeneklerin Rus köylerini yağmaladıklarına, halkı esir aldıklarına değiniliyorsa da; esasen çarpışmaların çoğu Rus tecavüzlerinden veya Peçeneklere tabi kabilelere bu Slavların saldırmalarından kaynaklanıyordu.

Bilindiği üzere 914'lerde Bulgar çarı Simeon Edirne'yi zapt ederek, Trakya'da bir dizi faaliyetlere girmişti. Bu sıralarda Peçeneklerin Hazarlardan izinli veya izinsiz bir şekilde Karadeniz'in kuzeyinde görülmeleri ise Bizans için bir şanstı. 915 tarihlerinde Bizans onlarla irtibata geçti ve Bulgarlara karşı kışkırtıldılar. Dolayısıyla Peçeneklerin, Bizanslılar tarafından Bulgar Türkleriyle savaştırılmak üzere çağrıldıkları ve Tuna'nın aşağısına gittikleri, ancak Bizanslı komutanlarla araları açılınca 917'lerde geri döndükleri anlaşılıyor. İki topluluk arasındaki ittifakı elçiler ve tüccarlar sağlıyordu ve Peçeneklerin dostluğunu kazanmak bilhassa Bizans imparatoru Costantin Porphyrogennetos (913-959) için son derece önemliydi ve herhalde 922 tarihinde onlarla anlaşma yolunu seçti. Bunun yanı sıra Peçenekler, Bulgarlarla vuruşmadan evvel Kiev knezi İgor ile de barış imzalayarak, arka taraflarını emniyete aldılar. Belki bu ittifak vesilesiyle İgor 944 senesinde Kırım'daki Bizans kolonisine sefer açtığında ücretli asker

olarak Peçenekleri de kullandı (Moravcsik, 1947:135; Bela, 1944:123; Kurat, 1972:48, 61; Kafesoğlu, 1983:171-172; Feher, 1984:57-58; Chaliand, 2001:76-91; Golden, 2000:366; Fiedler, 2008:168). Fakat annesi Olga'nın Svyatoslav'a knezliği tesliminden sonra da münasebetler sürdü, hatta Svyatoslav'ın Hazar ülkesine yönelik seferine birtakım Peçenek katıldı ise de, iki halk arasındaki düşmanlıklar da bu çağda başladı. Buna binaen 968 tarihinde Svyatoslav, Tuna Bulgarları üzerine yürüyünce Peçenekler de Kiev'i kuşattılar. Bu sırada knezin annesi Olga ile çocuklarının şehirde olduğu söyleniyor. Bunun üzerine Kiev ahalisi Svyatoslav'a haber gönderdi. "Sen başka ülkeleri zapt etmeye çalışırken, kendi toprakların tehlike altında" dediler ve Svyatoslav bu sebepten geri döndü. Peçenek Türkleri de muhasarayı kaldırmışlar idi. Onların geri çekilme nedenleri arasında kuşatma araçlarına sahip olmamaları da gösterilir.

Çevresine rahatsızlık vermekten bıkmayan Ruslar, 969 senesinde Bulgaristan'a yeniden girdi ve Bizanslılarla harbe tutuştu. I. İonnes Çimiskes (969-976) tarafından yenilgiye uğratılınca, barış imzalamak zorunda kaldılar. Ancak onlara ülkelerine dönerken yolda bir Peçenek saldırısı vuku buldu. Peçenek başbuğu Küre, Svyatoslav ve adamlarını öldürdü (972) (Wolff, 1949:169-171; Okıç, 1993:235-248; Feher, 1984:59-60; Kurat, 1972:49-51; Kurat, 1988:538; Chaliand, 2001:83; Golden, 2000:368). Bu suretle Bizans istediğini almış oldu.

Svyatoslav'ın ölümün ardından çıkan taht kavgalarına Peçenekler de karıştı. Buna neden de, Rusların Peçenek Türklerine ait arazilere yerleşim birimleri kurmaları idi ve bu yüzden 988 senesinde çıkan savaşta knez Vladimir Peçenekleri yendi. Ama her şeye rağmen Peçenekler 992 tarihinde Preyeslav'a saldırdılar ve 996'da da Kiev önünde görüldüler. Vladimir'den sonra tahta çıkan Yaroslav (1015) çağında da harpler sürdü. Yaroslav'a karşı taht mücadelesine giren Svyatopolk 1019 tarihinde onlarla anlaşmış ise de, herhalde bunlar Yaroslav'a mağlup oldular. Bu sırada Rusların Tork dediği Uzlar da (Bela, 1944:120; Kurat, 1972:52; Kurat, a.g.m.,:538; Spinei, 2008:442), doğudan gelen Kimek-Kıpçak baskısı sebebiyle Don boylarına nüfuz ediyorlardı.

Tarihi kaynaklara baktığımızda 11. asrın ilk yıllarında Dnestr ve Basarabya'ya inen Peçenekler, Ruslarla mücadele içindeki Lehlerle de irtibata geçmişlerse de, 1036'larda onlardan bir grup Kiev yakınlarına kadar sokuldular ama knez Yaroslav'ın önderliğindeki Slavlardan büyük bir darbe yediler ve neredeyse bu Peçenek birliği tamamen kılıçtan geçirildi (Wolff, 1949:200; Kurat, 1972:53; Grousset, 1980:183; Kafesoğlu, 1983:171-172; Golden, 2000:368). 1048'lere geldiğimizde pek çok Peçenek ahalinin artık gözden düşerek Bizans'ın hizmetine girdiği ve hatta bir kısmının Anadolu

topraklarına yerleştirildiği ve 1071’de Alp Arslan’ın yanında savaşanların bunlar olduğu söylenmektedir. Burada hakikat olan, Hristiyanlığa geçseler, kendilerine hertürlü rütbe ve mükafaatlar verilse de, onların henüz soylarını ve dillerini unutmadıklarını görüyoruz (Koşay, 1972, c.17: 70; Ayönü, 2009:57). Esasında Peçeneklerin yapacakları bir şey de yoktu. Yüzbinlerce Uz (Oguz) yaşadıkları topraklara doldu. Anlatılan bir hikâyeye göre, imparator Costantin Monomachos (1042-1055) çağında 150.000 kadar Peçenek atlısının Selçuklulara karşı döğüştürölmek amacıyla Üsküdar’a geçirildiği, ancak onlar böyle bir vazifeyi yapmak istemediklerini söyleyince, gemilerin kıyıdan uzaklaştırıldığı ve Bulgurlu civarındaki Peçenek beyi Katalın’ın öncülüğündeki suvarilerin atların sırtında Büyükdere dolaylarında öbür kıyıya çıkarak, Tuna bölgesine döndükleri anlatılmaktadır.

Ne yazık ki Kegen ve Turak gibi Peçenek başbuğlarının birbiri arasındaki kavga da daha çok rakiplerine yaradı. Kegen de, Turak da Peçenek Türkleri içinde saygı gören kişilerdi. Ancak beylik hususunda anlaşımadılar. Turak, Kegen’i ortadan kaldırmaya karar verdi, fakat bu durumu öğrenen başbug Kegen kaçmayı başardı. O, Bizans imparatoru Monomachos’un yanına gitti ve orada Hristiyanlığı seçti. Kendisine Silistre yakınlarında bir miktar araziyle, buradaki hududun güvenliğini sağlama vazifesi verildi. Turak da imparatora bir elçi yollayarak Kegen’i ve yanındakileri istediye de, müspet bir cevap alamadı. Muhtemelen 1048 kışında buz tutan Tuna’yı atlılarıyla geçen başbug Turak, Bizans topraklarını yağmaladı. Ancak Kegen’in de desteklediği Bizans güçleri Turak’ı yendikleri gibi, 140 kadar Peçenek beyi de esir düştü. Turak da rakibi gibi, bir süre sonra vaftiz edildi.

Bu arada bir grup Peçenek Türkü 1049 senesinde yeniden Bizans arazilerinde faaliyetlere başlayınca, İstanbul’da tutsak olan Turak Beg ırktaşlarını ikna için serbest bırakıldıysa da tesirli olamadı. Ama 1050’den itibaren Peçenek Türkleri yeniden Balkan coğrafyasında görülünce, Bizans bu kez de diğer Türk beyi Kegen’den yararlanmayı düşündü (1051). 20.000 kişilik bir Bizans askeri kuvveti Peçenekleri durdurmaya çalıştı, fakat bu mümkün olmadı. Onlar Lüleburgaz taraflarını ve Rodos adası karşısındaki Chariopolis’i de yağmaladılar. 1053 senesinde de Preyeslav yakınındaki Peçenek ordugâhı Yüztepe’ye saldıran Bizanslılar yenildi. Bu arada 1055’lerde Uzların da Dnepr’in ötesine geçtiğini görmekteyiz (Bela, 1944: 120-121; Sümer, 1972: 102; Kurat, 1972:53, 63; Kurat, a.g.m.:539-540; Togan, 1982:145, 192; Rasonyi, 1988:132; Grousset, 1980:183; Kafesoğlu, 1983:171-172; Fiedler, 2008:173; Saffet, (tarihsiz):36; Yücel, 2006, c.I :189-192; Golden, 2000:368; Ayönü, 2009:58). İşte böylesine bir zamanda



Bizans'ın yardımına can kurtarıcı olarak Kumanlar koştu. Burada söylenmesi gereken bir başka husus ise, Peçenek Türklerinin neredeyse yüz yıldan fazla bir zaman Rusların Karadeniz'e inmelerini engelleyişleridir.

Bilhassa 1060'tan itibaren Peçeneklere ait Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar Kuman-Kıpçak saldırılarına da maruz kaldı. Bütün mera ve barınakları ellerinden alındı. Bu suretle iki Türk kabilesi arasında korkunç bir husumet doğdu. Muhtemelen 1064-1065 senelerinde Trakya, Makedonya ve Selanik'e kadar ilerleyen Uzları (Oguz) soğuk durdurdu ve bunu fırsat bilen Peçenekler de onlara bir darbe indirdi. Bu sırada birtakım Uz, Bizans tarafından Makedonya ve Dobruca havalisine yerleştirilirdi ki, bunların sonradan ortaya çıkan Kök Oguz (Gagauz) Türklerinin esasını teşkil ettikleri söylenmektedir. Ruslar da anlaştıkları bazı Peçenek gruplarını kendi sınırlarını korumak üzere görevlendirdiler, işte Kara Kalpak Türklerinin ortaya çıkışı da buna bağlanmaktadır (Bela, 1944:124; Kurat, a.g.e., s.68; Kurat, a.g.m., s.540; Kafesoğlu, 1983:171; Rasonyi, 1988: 132; S.Gömeç, 2011c:280-281; Agacanov, 2001:196; Rasovskiy, 2004:159-186; Yücel, 2006:192). Sürekli hareket halindeki Peçenek Türklerinin 1067 tarihindeki saldırıları Roman Diogenes tarafından durduruldu. Ele geçen bazı Peçenek ve Uz'un bir kısmı Bizans silahlı kuvvetlerinde kullanıldı.

Doğu Roma'nın başı bu yıllarda bir türlü belalardan kurtulmuyordu. 1074 senesinde Bizans'ın Tuna bölgesi valisi Nestor yanına aldığı bir miktar Peçenek ve Bulgarla birlikte ayaklanıp, İstanbul'u kuşattı ise de, Peçenekler imparatorla anlaşınca bu sevdasından vazgeçti. Türkler 1078-1079'lardaki Bizans taht kavgalarına da karıştılar. 1086 tarihinde iki büyük komutan emrindeki Bizans ordusunu yendiler.

İşte Bizans, yavaş yavaş güçten düşen bu Türklere Aleksios Komnenos (1081-1091) döneminde kesin darbeyi indirmek için fırsat kolladı. Fakat bu Peçenekler, onun saltanatın ilk yıllarında Norman saldırılarına maruz kaldığında kendisine yardım bile etmişlerdi, ama sonradan ilişkilerin bozulduğu anlaşılıyor. 1086-1087'lerde Peçenek beylerinden Çelgü yanında Macar hükümdarının askerleri de olduğu halde Lüleburgaz'a kadar ilerlediyse de, vukua gelen muharebede yaralanarak öldü. Ancak arkasından başbuğ Tatuş'un (Tutuş) Kuman-Kıpçaklarından da aldığı destekler ile 1087 senesinde Aleksios komutasındaki Bizans ordusunu Silistre yakınında yendiklerini de biliyoruz (Runciman, 1943:56; Wolff, 1949:175-176; Grousset, 1980:183; Kafesoğlu, 1983:173; Kurat, a.g.m., s.540; Kommena, 1996:168, 210; Golden, 2000:368-369; Yücel, 2006:193-195). Böylece Edirne ve çevreleri, Trakya'nın Marmara'ya kadar olan sahilleri Peçenek tehdidine uğradı. Fakat bu sırada Peçeneklerle, Kuman-Kıpçak Türkleri arasında da bir anlaşmazlık çıktı. Kumanlar, Peçeneklerin Bizans'tan ele

geçirdikleri ganimetten kendilerine de istediler. Peçenekler buna yanaşamayınca da dostlukları bozuldu.

Bizans'ın Selçuklu hükümdarı Kılıç Arslan'ın hücumlarına da maruz kaldığı bir sırada Peçeneklerin, umumiyetle Oguzların Çavuldur boyundan geldiği söylenen İzmir'deki Türk beyi Çaka (veya Çakan) ile de anlaşarak, İstanbul'a taarruz içine girdikleri de belirtilir (Akkaya, 1950:136; Yıldız, 2001, c.I:372; Taşçı, 2008:26-28). 1089-1090 tarihlerinde Ergene Nehri boylarında görülen Peçenek Türklerini Aleksios Komnenos bu kez yenmeyi bildiyse de, herhalde bundan pek etkilenmediler. Ancak talih bir kere daha Bizans'a güldü. Bu sırada Balkanlarda at koşturan Kuman-Kıpçak beylerinden Tugurkan ve Benek ile anlaştılar.

Neticede 29 Nisan 1091'de Meriç Nehrinin aşağı taraflarında, Lebunium denilen yerde Kuman-Bizans ordusu Peçenekleri feci bir şekilde yendi. Büyük bir katliam yaşadılar. Anna Komnena, bu harbin ardından Bizanslıların nakaratı "İskitler (Peçenekler) mayısı göremediler" şeklinde olan bir türkü yaktıklarından bahseder. Böylece Doğu Avrupa ve Balkan topraklarına dağıldılar. Peçenek, Uz ve Kuman-Kıpçakların bir diğer ortak noktaları; bütün tarihlerinin mücadele içinde geçmiş olmasıdır. Arkadan yeterli nüfus da gelmeyince, büyük bir kan kaybına uğradılar.

Peçenekler 1121'lerde yeniden toparlanmaya çalıştılar. Hatta Niketas Khoniates, Tuna'yı geçen bu Peçenekler Trakya'yı çekirge sürüsü gibi yağmaladılar, diyor. Fakat Bizanslılar çok akıllıca davrandılar. İmparator bazı Peçenek beylerini kandırarak, kendi tarafına çekmeyi başardı. Onlara ziyafetler, ipekli elbiseler, altın ve gümüş hediyeler verip, gözlerini boyadı. İşte onları bu şekilde oyalayıp, ansızın saldırdılar. 1222 tarihinde ikinci defa Ioannes Komnenos (1118-1143) tarafından kılıçtan geçirildiler ve bu galibiyet söylendiğine göre Peçenek Zaferi diye kutlandı. Vardar Nehri boylarına, Macaristan'ın çeşitli yerlerine, Makedonya ve Sofya çevrelerine önemli bir Peçenek ahali yerleşti. Onların bir kısmı Sırbistan ve Bosna'ya da iskan edildiler (Runciman, 1943:56; Bela, 1944:120-123; Kurat, a.g.e., s.63-64; Kurat, a.g.m., s.540; Togan, 1981:165; Grousset, 1980:184; Rasonyi, 1988:132-134; Kafesoğlu, 1983:169-174; Khoniates, 1995:9-11; Komnena, 1996:218-225, 254; Kurat, 2001, c.I:231-234; Yücel, 2006:196-198; Doğan, 2007:4). Hala buralarda Peçenek adını çağrıştıran toponimler mevcuttur. Bugün Orta ve Doğu Avrupa'da Peçenek Türklerinden kalma pek çok arkeolojik buluntuya rastlanılıyor.

Bizans kaynakları incelendiğinde Peçeneklerin sekiz aileden meydana geldikleri anlaşıyor ki, bunlarda şunlardır:

1- Erdemli. Beyleri Bayça ve Yavdı (Yagdı) idi. Bunların atları parlaktır.

2- Çorlu. Başbuğları Kögel ve Küerçi'ydi. Gök renkli atlara sahipler.

3- Yula. Onların önderleri Korkut ve Kabukçın'dı. Atları kabuk rengindedir.

4- Köl Begli. Beyleri Apa ve Suru idi. Onların atları bozdur.

5- Karabaylı. Başbuğları Kaydum'du. Atlarının rengi karadır.

6- Tilmaçlı. Bunların önderleri Kotran ve Boru idi. Koyu renkli atlara sahiptirler.

7- Kapanlı. Beylerinin unvanı Yazı'ydı. Bunların atları herhalde sarıya çalıyordu.

8- Çapanlı. Başbuğları Batan ve Boyla idi. Atları alacadır (De Guignes, 1924, c. II :505; Kurat, 1936:119-123; Nemeth, 1950:97; Arsal, 1952:116-117; Rasonyi, 1988:131-133; Kafesoğlu, 1983:170; Romashov, 1999:25; Golden, 2002:219-220).

Görüleceği üzere bütün Türk milleti gibi, Peçeneklerin de kültürel hayatında atların son derece ehemmiyeti vardır. Mesela Çin kaynaklarından elde ettiğimiz bilgilerde; millattan önce 3. yüzyılın başlarında Hun orduları Çin imparatoru Kao'yu kuşattıklarında, Türk suvarilerinin atlarının rengine göre dizildikleri söylenir. Buna göre batıda kırmızı atlar, doğuda gök, kuzeyde yeşil, güneyde de doru atlar yer alıyordu. Bu at renklerinin bayrak renklerini ifade edebileceğine dair görüşler de mevcuttur. Hiç şüphesiz askeri araç ve gereçlerin içerisinde atın yeri çok önemlidir. Adeta Türk, at ile özdeşleşmiştir. Onlar hakkında bilgi veren Batılı yazarlar; at başka bir kavmi sırtında taşır, fakat Türkler at üstünde ikamet eder. Onlar ata sanki yapışmış gibidirler. Türk ata bindiğinde babasını bile tanımaz, diyorlar. Türk anasından yarı at, yarı insan olarak doğmuş denilse yeridir. Onların atları sanki kanatlı kuşlara benzer. Bir Kırgız atasözü ise “at adamın kanatıdır” şeklindedir. Türk, kendisinden ziyade atına önem verir. Kapının önüne at bağlamak ululuk ve büyüklük işaretidir. Türk'e “dile benden ne dilersem” diye sorulsa, “at ile silah” der. Alış-verişlerini at sırtında yaparlar, yerler, içerler. Mübalağasız onun boynuna sarılarak, tatlı rüyalara dalıp, uyurlar. Görüşmeleri bile at üzerinde olan bu insanların, çiftçi halkların yaya ve durarak savaşmalarına karşılık, atlarıyla çok süratli muharebe taktikleri geliştirdiklerini biliyoruz (Cahun, 1896:51; Lindner, 1981:3; Vaczy, 1982:82-83; Kafesoğlu, 1983:170-171; Rasonyi, 1988:131; Mehmet Emin Efendi, 1986: 49-50; İsakov, 2009:58).

Bazı ilim adamları yukarıdaki ilk üç boyun hiyerarşik yapıda daha üstün olduklarını ve onların doğrudan Kengereslerden (Kanglı/Kangar) geldiklerini söylüyorlar. Sayılarının 13. asırda onüçe ulaştığı belirtilen bu ailelerin hepsinin Karadeniz'in kuzeyinde kendi yaylak ve kışlakları vardı. Onlar da umum Türk sosyal teşkilatlanmasına benzer bir şekilde sağ kol-sol kol(Howorth, 1872, vol.I:248-249; Kurat, a.g.e., s.55; Esin, 1978:27; Sümer, 1972:13, 36; Kafesoğlu, 1983:170-171; Rasonryi, 1988:131; Artamonov, 2004:449-451; Golden, 2002: 220) düzeninde ikiye ayrılıyorlardı ki, bu düzen Hunlar çağından beri mevcut idi.

Peçenek Türkleri tıpkı kendilerinden sonra bu bozkırlara gelen Kuman-Kıpçaklar gibi bir devlet kuramadılar. Değişik boy veya ailelerin başkanlığında yaşadılar. Sonunda da Avrupa'dakiler bulundukları yerlerin sakinleriyle karışıp giderken, Oguz birliğine dâhil olanlar, en azından Anadolu ve Türkmenistan'da adlarını korumayı başardılar.

**KAYNAKÇA**

- AGACANOV, S.G. (2003). *Oğuzlar*, Çev. E.Necef-A.Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul.
- AKKAYA, Ş. (1950). “Kitab-ı Melik Danişmend Gazi-Danişmendname”, *DTCF Dergisi*, 8/1-2, Ankara.
- ARSAL, S.M. (1952). “Eski Türklerde Soy-Oymak Teşkilatının İstinat Ettiği Esaslar”, *IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, Ankara.
- ARTAMONOV, M.I. (2004). *Hazar Tarihi*, Çev. A.Batur, İstanbul.
- AYÖNÜ, Y. (2009). “Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerleri”, *SÜ. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 25, Konya.
- BACOT, J. (1956). “Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par Cinq Envoyes Ouigours au VIII e Siecle”, *Journal Asiatique*, Tom. CCXLIV, Paris.
- BELA, K. (1944). “XI-XII nci Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair”, Çev. H.Koşay, *Belleten*, C. 8, Ankara.
- BOODBERG, P.A. (1939). “Marginalia to The Histories of The Northern Dynasties”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 4/3-4, Cambridge.
- CAHUN, L. (1986). *Introduction à L'Histoire de L'Asie*, Paris.
- CHALIAND, G. (2001). *Göçebe İmparatorluklar*, Çev. E.Sunar, İstanbul.
- CHAVANNES, E. (1903). *Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux*, Petersburg.
- CZEGLEDY, K. (1968). “Old Turkish Historical Geography”, *Proceeding of the Twenty-Sixth International Congress*, Volume II, Delhi.
- ÇOBAN, E. (2009). “Macarların Turul Efsanesinde Türk Kültürünün İzleri”, 6. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara.
- DE GROOT, J.M-Asena, G.A. (2010). *Hunlar ve Türkistan*, İstanbul.
- DE GUİGNES, J. (1924). *Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, C. III, İstanbul.
- DOĞAN, İ. (2007). “Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi”, *AÜ. DTCF. Dergisi*, 47/2, Ankara.
- EBERHARD, W. (1942). “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”, Çev. M.Mansuroğlu, *Türkiyat Mecmuası*, C. 7, İstanbul.
- EREN, H. (2000). “Beçene Sözü'nün Kökenine Katkılar”, *Türk Dili*, Sayı 588, Ankara.
- ESİN, E. (1978). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul.

- ESİN, E. (1985). “Tonga Alp-Er”, *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı 13, Erzurum.
- FEHER, G. (1984). *Bulgar Türkleri Tarihi*, Ankara.
- FIEDLER, U. (2008). “Bulgars in the Lower Danube Region”, *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, Vol. II, Edit. F.Curta, Leiden-Boston.
- GOLDEN, P.B. (2000). “Güney Rusya Bozkırlarının Halkları”, Çev. A.Arel, *Erken İç Asya Tarihi*, Der. D.Sinor, İstanbul.
- GOLDEN, P.B. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. O.Karatay, Ankara.
- GÖMEÇ, S. (2009 a). “Divanü Lûgat-it-Türk’de Geçen Yer Adları”, *DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28/46, Ankara.
- GÖMEÇ, S. (2009 b). *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara.
- GÖMEÇ, S. (2011 a). “Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi”, *Uluslararası IV. Türkoloji Kongresi*, Türkistan.
- GÖMEÇ, S. (2011 b). *Kök Türk Tarihi*, 4. Baskı, Ankara.
- GÖMEÇ, S. (2011 c). *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, 4. Baskı, Ankara.
- GROUSSET, R. (1980). *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. R.Uzmen, İstanbul.
- GUMİLEV, L.N. (2001). *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, Çev. A.Batur, İstanbul.
- GUMİLEV, L.N. (2003a). *Hunlar*, Çev. A.Batur, 3. Baskı, İstanbul.
- GUMİLEV, L.N. (2003b). *Muhayyel İmparatorluğun İzinde*, Çev. A.Batur, 2. Baskı, İstanbul.
- GÜNALTAY, Ş. (1928). *Mufasssal Türk Tarihi*, C. I, İstanbul.
- HOWORTH, H.H. (1872). “The Westerly Drifting of Nomades from fifth to the Nineteenth Century, Part VII. The Thukiue or Turks Proper, and the Hoeitche or Uzes, *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 1, London.
- İBN FADLAN. (1975). *İbn Fadlan Seyahatnamesi Tercümesi*, Haz. R.Şeşen, İstanbul.
- İSAKOV, B. (2009). *XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Bişkek.
- KAFESOĞLU, İ. (1983). *Türk Milli Kültürü*, 2. Baskı, İstanbul.
- KAŞGARLI MAHMUD. (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I., Çev. B.Atalay, 2. Baskı, Ankara.
- KHONİATES, N. (1995). *Historia*, Çev. F.İşiltan, Ankara.

- KLYAŞTORNIY, S.G. (1954). “Orhon Abidelerinde Kengü’nün Kavmi Yer Adı”, Çev. İ.Kaynak, *Belleten*, C. 18, Ankara.
- KLYAŞTORNIY, S.G–Sultanov, T.İ. (2003). *Türkün Üçbin Yılı*, Çev. A.Batur, İstanbul.
- KOESTLER, A. (1984). *Onüçüncü Kabile*, Çev. B.Çorakçı, 4. Baskı, İstanbul
- KOMMENA, A. (1996). *Alexiad*, Çev. B.Umar, İstanbul.
- KOŞAY, H.Z. (1972). “Malazgird’de Buluşanlar”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 17, İstanbul.
- KURAT, A.N. (1936). “Peçeneklere Dair Araştırmalar”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 5, İstanbul.
- KURAT, A.N. (1937). *Peçenek Tarihi*, İstanbul.
- KURAT, A.N. (1972). *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara.
- KURAT, A.N. (1988). “Peçenekler”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 9, 5. Baskı, İstanbul.
- KURAT, A.N. (2001). “Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri”, *Türk Dünyası El Kitabı*, I. Cilt, 3. Baskı, Ankara.
- KURULAY, S.O. (2007). *Hudûd el-Alem’e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- KUZGUN, Ş. (1985). *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara.
- LİNDNER, G.P. (1981). “Nomadism, Horses and Huns”, *The Past and Present*, No 92, Oxford.
- MAENCHEN-HELFEN, O. (1944-45). “The Legend of the Origin of the Huns”, *Byzantion*, Vol. 17.
- MEHMET EMİN EFENDİ. (1986). *İstanbul’dan Orta Asya’ya Seyahat*, Haz. R.Akdemir, Ankara.
- MESUDİ. (2004). *Murûc ez-Zeheb*, Çev. A.Batur, İstanbul.
- MORAVCSİK, G. (1946). “Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of Their Migration”, *American Slavic and East European Review*, 5/3-4, London.
- MORAVCSİK, G. (1947). “The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary”, *American Slavic and East European Review*, 6/3-4, London.
- NEMETH, G. (1950). “Peçenek ve Kumanların Dili”, Çev. J.Eckmann, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)*, 3/14-15, Ankara.
- OKİÇ, T. (1993). “Neşredilmemiş Bazı Türk Kaynaklarına Göre Bosna Hristiyanları”, Çev. S.Akdemir-R.Duran, *İslami Araştırmalar*, 6/4, Ankara.

- ORKUN, H.N. (1938). *Hunlar*, İstanbul.
- ÖGEL, B. (1957). “Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar”, *Belleten*, C. 21, Ankara.
- ÖGEL, B. (1971). *Türk Mitolojisi*, Ankara.
- ÖGEL, B. (1981). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. II, Ankara.
- PARKER, E.H. (1896). “The Origin of the Turks”, *The English Historical Review*, 11/43, Oxford.
- PULLEYBLANK, E.G. (1970). “The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 33/ 1, London.
- RASONYI, L. (1939). “Tuna Havzasında Kumanlar”, *Belleten*, C. 3, Ankara.
- RASONYI, L. (1988). *Tarihte Türklük*, 2. Baskı, Ankara.
- RASOVSKIY, D.A. (2004). “Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları”, Çev. M.U.Yücel, *EF. Tarih Dergisi*, Sayı 40, İstanbul.
- ROMASHOV, S.A. (1999). “The Pechenegs in the 9-10th Centuries”, *Rocznik Orientalistyczny*, LII/1, Warszawa.
- RUNCİMAN, S. (1943). “Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler”, *Belleten*, 7/25-27, Ankara.
- SAFFET, R. *Avrupa’da Eski Türkler*, Ankara (tarihsiz).
- SPİNEI, V. (2008). “The Cuman Bishopric – Genesis and Evolution”, *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, Vol. II, Edit. F.Curta, Leiden-Boston
- SÜMER, F. (1972). *Oğuzlar*, 2. Baskı, Ankara.
- TAŞCI, N. (2008). *Anadolu Selçuklularının Batı Anadolu Politikası ve Bizansla Münasebetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- TOGAN, Z.V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı, İstanbul.
- VACZY, P. (1982). “Hunlar Avrupa’da”, *Attila ve Hunları*, Haz. G.Nemeth, Çev. Ş.Başta, Ankara.
- WOLFF, R.L. (1949). “The Second Bulgarian Empire. Its Origin and History to 1204”, *Speculum*, 24/2.
- YILDIZ, H.D. (2001). “Anadolu Selçuklu Devleti”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, 3. Baskı, Ankara.
- YÜCEL, M. (2006). “Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar”, *Balkanlar El Kitabı*, C. I, Ankara.